

<https://doi.org/10.62837/2024.2.191>

GÜLNAR VAQİF QIZI MƏHƏRRƏMZADƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azadlıq 20, Bakı
gulnar.meherremzade84@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6041-2061>

ÇOXMƏNALI SÖZÜN MƏNA TIPLƏRİ VƏ POLİSEMİYANIN İNKİŞAF YOLLARI XÜLASƏ

Məqalə çoxmənalı sözün məna tipləri və polisemiyanın inkişaf yollarından bəhs edir. Çoxmənalı sözün mənaları arasında əlaqə müxtəlif şəkildə ola bilər. Bu baxımdan polisemiyanın aşağıdakı məna tipləri fərqləndirilir: radial, zəncirvari və qarışıq. Radial polisemiya zamanı sözün mənaları onun ikinə mənasına əsaslanır və onunla sıx bağlı olur. Zəncirvari polisemiya zamanı hər bir sonrakı məna özündən əvvəlki mənaya bağlı olur. Qarışıq polisemiyada həm radial, həm də zəncirvari polisemiyanın xüsusiyyətləri əks olunur. Çoxmənalı sözlərin həmçinin kontekstdən asılı olaraq sərbəst və asılı mənaları fərqləndirilir. Metafora, metonomiya, mənanın genişlənməsi, mənanın daralması, mənanın yaxşılaşması, mənanın pisləşməsi polisemiyanın əsas inkişaf yollarını təşkil edir. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq məqalədə çoxmənalı sözlərin məna tipləri və polisemiyanın inkişaf yolları müxtəlif mənbələrdən tədqiq edilir.

Açar sözlər: *çoxmənalı sözlər, radial polisemiya, zəncirvari polisemiya, metafora, metonomiya*

Mənanın semasioloji aspekti sinonimiya, antonimiya, omonimiya və polisemiya kimi dil hadisələri ilə təmsil olunur ki, bu dil hadisələri dilə nüfuz edir və nitqin kommunikativ məqsədinə səmərəli şəkildə nail olmağa yönəlmiş semantik dil vasitələrinin kompleksini təmsil edir. Bu hadisələrin dildə mövcudluğunu şərtləndirən səbəb işarənin linqvistik mahiyyəti - onun formal və substantiv tərəfləri arasında uyğunsuzluqdur.

Dilin məzmun tərəfi tədqiqat predmetinə çevrildiyi andan elm adamları qeyd edirdilər ki, dilin leksik vahidlərinin xarakterik xüsusiyyəti bir neçə mənaya malik olmaq qabiliyyətidir, polisemantik sözlər isə semantik açıqlıq, potensial imkanlar ilə xarakterizə olunur. Polisemantlarda yeni mənaların formalaşması sonsuzdur.

Müasir semantik tədqiqatlar göstərir ki, çoxmənalılıq sözlərin ən diqqət çəkən xüsusiyyətlərindən biridir. F.R. Palmer iki və ya daha çox məna daşıyan leksik vahid olan polisemiyaya qısaca belə tərif verir: “Eyni sözün müxtəlif mənalarının olması” [10;82]. Sözlərin ən azı iki mənəsi olduqda, bu, *leksik qeyri-müəyyənlik (lexical ambiguity)* çərçivəsində işlənir. Leksemin birdən çox məna daşması leksik qeyri-müəyyənlik kimi ifadə olunur [9;56-73]. Bu istiqamətdə bəzi tədqiqatçılar çoxmənalılığı leksik qeyri-müəyyənliyin bir növü kimi ifadə edirlər. C.Lyons kimi

bəzi dilçilər çoxmənalılıqı ikimənalılıq (ambiguity) çərçivəsində nəzərdən keçirirlər [1;72].

Çoxmənalılıq probleminin inkişafına rus dilçisi V.V.Vinoqradovun böyük töhfəsi olmuşdur. Alim mənanın istifadədən (kontekst variantı) fərqləndirilməsinin vacibliyini qeyd etmişdir. V.V.Vinoqradov hesab edirdi ki, məna sabitdir və dil sistemini bilən bütün insanlar üçün ümumdür. Sözün istifadəsi polisemantik sözün bəzən çox fərdi, bəzən az-çox tanış olan mənalarından birinin ancaq mümkün tətbiqidir. Məna istifadə ilə eyni deyil. Çoxmənalılığın nitqdə yox, yalnız dildə olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nitqdə sözün mənası kontekstlə əlaqəlidir. Çoxmənalılıq dilin kommunikativ funksiyasına mane olmur, çünki hər bir konkret halda vəziyyət və ya kontekst öz əksini tapır, yəni sözün konteksti, bütün lazımsız mənaları ləğv edir və nitqi birmənalı edir.

V. V. Vinoqradov yazır: “Heç bir dil müstəqil söz və ya kök elementi ilə hər hansı bir konkret fikri ifadə edə bilməz. Təcrübənin konkretliyi qeyri-məhduddur, ən zəngin dilin resursları isə ciddi şəkildə məhduddur. Dil, digər konkret və ya yarı-konkret ideyalardan istifadə edərək, əsas anlayışların müxtəlif başlıqları altında vasitəçi funksional əlaqələr şəklində saysız-hesabsız mənalar toplusunu yaymaq məcburiyyətində qalır”[5;15]. V.V.Vinoqradovun nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafı A.İ.Smirnitskinin dilçilik sahəsindəki işi olmuşdur. A.İ. Smirnitski qeyd edirdi ki, sözün məcmu semantikasi onun çoxmənalılıqı halında, əlavə olaraq, onun əsas, uyğun leksik hissəsində ayrı-ayrı, az-çox oxşar, sanki paralel hissələrə parçalanmış kimi görünür. Sözlərin çoxmənalılıqı ondan irəli gəlir ki, dil reallığın sonsuz müxtəlifliyi ilə müqayisədə məhdud bir sistemdir. Gerçəkliyin zehnimizdə əks olunan məqamlarının və məfhumların sayının dil vasitəsi ilə göstərilməsi üçün ayrı-ayrı müstəqil dil vahidlərinin sayından çox olduğu ortaya çıxır[11;158].

A.İ.Smirnitski leksik-semantik variant (LSV) terminini təqdim etmişdir. Leksik-semantik variant iki tərəfli vahiddir ki, onun formal tərəfi sözün səs forması, məzmun tərəfi isə verilmiş sözün mənalarından biri, yəni obyektlərin müəyyən sinfinin təyinatıdır. Təkmənalı sözlər dil sistemində bir leksik-semantik vahidlə, polisemantik sözlər bir sıra leksik-semantik vahidlə ilə təmsil olunur. Sözün bütün leksik-semantik variantları verilmiş sözün semantik vəhdətini təmin edən yekcins semantik struktur təşkil edir. Bütün leksik-semantik vahidlər müəyyən bir məna ilə birləşir - sözün semantik mərkəzini yaradır. Beləliklə, sözün semantik mərkəzi sözün bütün leksik semantik variantlarında sabit qalan məna hissəsidir[11].

Polisemantik sözün mənaları əsas və törəmə mənalara bölünür, bu məna növləri arasında müəyyən korrelyasiya vardır, yəni: əsas məna ən çox birbaşa, stilistik neytral və əlaqəsiz (sərbəst), ikinci dərəcəli mənalar isə çox vaxt obrazlı, üslubi rəngarəng və frazeoloji cəhətdən əlaqəli olur. [4;8;12].

Sözün semantik quruluşunun öyrənilməsində leksikologiyanın qarşılaşdığı mərkəzi və ən çətin problem sözün müxtəlif leksik-semantik variantları arasında fərq axtarışdır. Beləliklə, D. N. Şmelev qeyd edir: “Polisemantik sözün mənaları ümumi semantik assosiasiyalar (metafora, metonimiya, funksional birlik) əsasında mövcud olan müəyyən əlaqələr hesabına semantik birliyə birləşir” [13;71]. Tədqiqatçı belə

əlaqələri epidiqmatik və ya törəmə adlandırır[13;192]. “Mənalarda belə əlaqələrin mövcudluğu onların iyerarxiyasından, sözün semantik məzmununun müəyyən struktur təşkilindən xəbər verir”[13;79].

Semantik törəmə münasibətlərinin mövcudluğu polisemantik sözün semantikasının semantik törəmə paradigması şəklində təsvirini nəzərdə tutur. Bu yanaşma aşağıdakı müddəaya əsaslanır: sözün semantik inkişafı üçün bütün imkanlar ilkin olaraq əsas mənaya xasdır və buna görə də polisemantik sözün strukturunu təsvir etmək üçün onun tərkibində onun bütün xüsusiyyətlərini, sözün semantikasının gələcək inkişafı üçün müvafiq komponentləri müəyyən etmək lazımdır[6;2002].

Ən çox istifadə edilən sxem, məntiqi prinsipə əsaslanaraq, XIX əsr alman dilçisi G.Paul tərəfindən irəli sürülmüşdü. O hesab edir ki, sözün ikinci dərəcəli mənaları hansı işarələrlə əldə etdiyini anlamağa kömək edən dörd əsas qrup var [2;74].

1- Mənanın daralması - köhnə mənə generik anlayışa, yeni isə onun tərkibi olan növlərdən birinə uyğun gəlir.

2. Mənanın genişləndirilməsi - anlayışlardan yalnız birini ifadə edən söz onun mənasını ümumi anlayışa qədər genişləndirir.

3. Metafora və metonomiya ilə assosiasiyaya əsaslanan mənə köçürülməsi.

4. Digər növlər [2;75].

İlk iki növdə (daralma və genişlənmə) dəyişikliklər tədricən aparılır, üçüncü növ mənə dəyişikliklərinin ani və ilkin şüurlu proses kimi baş verməsi ilə fərqlənir.

Metaforik köçürmənin əsasını təşkil edən iki obyekt və ya hadisə arasındakı oxşarlıq, yəni hansısa xüsusiyyətin ümumiliyi obyektin formasına, hissələrin yerləşməsinə, onun hərəkətlərinin xarakterinə, rənginə əsaslanır [2;76].

Metonomiya, artıq qeyd edildiyi kimi, obyektiv reallığın cisimləri və ya hadisələri arasında daimi əlaqələri əks etdirən, bitişikliyə görə assosiasiyaya əsaslanan köçürmədir.

D.N. Şmelev müxtəlif növ metonimik köçürmələri qeyd edir, məsələn:

1. Fəaliyyət – hərəkətin nəticəsi;
2. Hərəkət - hərəkətin yeri;
3. Material - materialdan hazırlanmış əşya;
4. Qab - onun içindəkilər;
5. Müəssisə - yerləşdiyi bina;
6. Müəssisə - orada işləyən insanlar;
7. Qəsəbə - sakinlər və s.[13]

Bəzi alimlər, sinekdoxa sözün leksik-semantik variantlarının mənalarının dəyişməsi, yəni tamın adının onun ayrı-ayrı hissəsinin adı ilə əvəzlənməsini üçüncü qrupa daxil edirlər. Sinekdoxa tez-tez metonimyanın bir növü hesab olunur.

G.Paulun seçdiyi bölgü prinsipi bütün materialı əhatə etməyə imkan vermədiyi üçün o, dördüncü qrupu təqdim etməli oldu ki, bu qrupa üç əsas qrupa sığmayan bütün digər növləri daxil etdi. Dördüncü qrupa G.Paul dəyərlərin pisləşməsinə və təkmilləşməsinə, hiperbolanı və litotanı daxil etmişdir [2;76].

Mənanın korlanması (pisləşməsi) dedikdə hansısa sözün emosional konnotasiyasının intensivləşərək başqa mənaları söndürməsi və mərkəzi olması nəzərdə tutulur. Belə hallar əsasən insanların adlarına xidmət edən sözlərdə müşahidə olunur. Müsbət emosional konnotasiyanın artması ilə oxşar proses mənanın yaxşılaşdırılması adlanır.

Hiperbola, əsasən, nitqə xüsusi ekspressivlik vermək üçün hadisənin və ya obyektin ölçüsünün həddindən artıq şişirdilməsi ilə ifadə olunan üslub vasitəsidir. Litota isə obyektin və ya hadisənin ölçüsünü bilərəkdən kiçilməsidir. [2;78].

Məna növlərinin təyini semantik törəmə münasibətləri ilə əlaqələndirilir və bu əlaqələrin xarakteri leksimin semantik quruluşunu təyin etmək üçün müstəqil əsas kimi istifadə edilə bilər.

Gördüyümüz kimi, leksik məna dil sisteminin ən mobil və dəyişkən elementidir, onun çevikliyi müxtəlif və daim dəyişən ekstralingvistik situasiyaları adekvat təsvir etmək, insanın ətrafdakı obyektiv dünya haqqında daim inkişaf edən təsəvvürlərini adekvat şəkildə əks etdirmək ehtiyacı ilə bağlıdır.

Çoxmənalı sözün mənaları arasında əlaqə müxtəlif şəkildə ola bilər .Bu baxımdan polisemiyanın aşağıdakı məna tipləri fərqləndirilir: radial, zəncirvari və qarışıq. Radial polisemiya zamanı sözün mənaları onun ikin mənasına əsaslanır və onunla sıx bağlı olur. Sözün əsas mənası ikinci dərəcəli mənaların əmələ gəlməsi mərkəzidir; yaranmış mənalar bir-birindən asılı olmayaraq inkişaf edir, onlar arasındakı əlaqə əsas mənanın varlığı ilə vasitəçilik edilir. Zəncirvari polisemiya zamanı hər bir sonrakı məna özündən əvvəlki mənaya bağlı olur. Qarışıq polisemiyada həm radial, həm də zəncirvari polisemiyanın xüsusiyyətləri əks olunur. Radial-zəncirvari əsas mənadan ikinci dərəcəli mənaların əmələ gəldiyi, sonradan yeni leksik və semantik variantların əmələ gəlməsinə xidmət edən ən geniş yayılmış növdür.

L. M. Vasilyev ardıcıl (zəncirli) törəmə əsasında qurulan daxilolma münasibətləri ilə paralel (radial) törəmə əsasında olan kəsişmə münasibətlərini fərqləndirir. O, həmçinin qeyd edir ki, çox mənalı sözlərin semantik strukturunda çox vaxt həm daxilolma, həm də mənalar arasında kəsişmə münasibətləri eyni vaxtda təqdim olunur [3;143]. Biz F. A. Litvinin əsərində polisemantın strukturunda semantik əlaqələrin oxşar şərhinə rast gəlirik: tədqiqatçı kəsişmə, daxilolma və semantik omonimiya münasibətlərini müəyyən edir. Üçüncü tip əlaqə həm radial, həm də zəncirvari polisemiya ilə mümkün olan, semantik cəhətdən əlaqəsiz leksik-semantik variantları xarakterizə edir[7;20].

Polisemiyaya diaxronik baxılıqda bu, sözün böyüməsi və inkişafı və ya semantik quruluşunun dəyişməsi kimi başa düşülür. Diaxronik çoxmənalılıq dedikdə sözün öz əvvəlki mənasını və ya mənalarını saxlayaraq eyni zamanda bir və ya bir neçə yeni məna əldə edə bilməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, diaxronik yanaşmaya görə sözün semantik quruluşunda iki növ məna ayırd etmək olar ki, birinci və ikinci dərəcəli məna olur. Məsələn, "table" polisemantik sözünün müasir ingilis dilində ən azı doqquz mənası var. Diaxronik semantik təhlilin nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, "table" sözünün müasir ingilis dilində malik olduğu bütün mənalar qədim ingilis

dilində işlənən ilkin əsas mənaya (a flat slab of wood or stone- düz daş və ya taxta lövhə) bağlıdır. Bütün digər mənalar ilkin mənadan alındığı üçün ikinci dərəcəlidir. Semantik dəyişikliklər bir qayda olaraq sözün semantik strukturunda mövcud olanlara əlavə olunan yeni mənalarla nəticələnir. Köhnə mənaların bəziləri köhnələ və ya hətta yox ola bilər.

Sinxronik cəhətdən polisemiya dilin inkişafının müəyyən tarixi dövründə eyni sözün müxtəlif mənalarının birgə mövcudluğu kimi başa düşülür. “Table” sözünün sinxron semantik təhlili zamanı belə bir sual yaranır: “table” sözünün bütün doqquz mənası bu sözün semantik quruluşunu eyni dərəcədə təmsil edirmi? “Table” sözünü eşidəndə və ya gördüyümüz zaman ilk dəfə ağılımıza gələn mənə mebel məmulatıdır. Bu, sözün mərkəzi (və ya əsas) mənası kimi meydana çıxır və bütün digər mənalar marjinal (və ya kiçik) mənalarlardır. Mərkəzi mənə müxtəlif və geniş şəkildə fərqli kontekstlərdə baş verir, marjinal mənalar yalnız müəyyən kontekstlərdə müşahidə olunur. Müasir dilçilikdə mərkəzi mənə anlayışını bu mənənin baş vermə tezliyi baxımından şərh etmək meylə mövcuddur.

Semantik quruluş heç vaxt statik olmadığından sözün ilkin mənası sinxron olaraq onun marjinal mənalarından birinə, diaxronik olaraq isə ikinci dərəcəli mənə sözün mərkəzi mənasına çevrilə bilər. Fərdi mənənin diaxronik və sinxron qiymətləndirilməsi arasındakı əlaqə dilin tarixi inkişafının müxtəlif dövrlərində fərqli ola bilər[14].

Hər bir konkret vəziyyətdə söz ya məqsədlə, ya da konseptual tərəflə əlaqəli mənalarından birində istifadə olunur. Bu, təkcə ümumi dil üçün deyil, həm də terminologiya, o cümlədən onun tərkib hissəsi kimi sahələrarası polisemiya üçün xarakterikdir.

Beləliklə, sahələrarası polisemiya ilə əlaqədar olaraq, toplanmış illüstrativ material radial-zəncirvari növün ən çox yayılmasını göstərir, mərkəzdə isə ümumi istifadə olunan söz dayanır. Bundan əlavə, mənənin inkişafı hər bir sahədə zəncirvari növ üzrə avtonom şəkildə davam edir. Beləliklə, əvvəlcə hər bir sahədə radial tipə görə çox işlənən bir sözün bir sahədən digərinə keçməsi var.

Ədəbiyyat

1. Aksan, D. *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınevi, Ankara, 2009.
2. Арнольд, И.В. Лексикология современного английского языка. Л.: Просвещение, 1959. -350 с.
3. Васильев, Л. М. Современная лингвистическая семантика / Высш. шк., 1990. - 175 с.
4. Вердиева, З.Н. Семантические поля в современном английском языке. - М.: Высшая школа, 1986. - 120 с.
5. Виноградов, В.В. Русский язык : (граммат. учение о слове) : [учеб. пособие для высш. учеб. заведений], Учпедгиз, Москва, 1947. – 784 с.
6. Кустова, Г. И. О типах производных значений слов с экспериенциальной семантикой / Вопр. языкознания. - 2002. - №2.- С. 6 -34.

7. Литвин, Ф. А. Многозначность слова в языке и речи /М.:Высш. шк., 1984.- 119 с.
8. Медникова, Э.М. Значение слова и методы его описания. М.: Высшая школа, 1974. -202 с.
9. Naess, A., Gullvag, I. Vagueness and Ambiguity. *The Trumpeter: Festschrift Section*, 22 (1),2006, s. 56-73.
10. Palmer, F.R. *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi* (Çev. Ramazan Ertürk), Ankara: Kitâbiyât, 2001.
11. Смирницкий, А.И. Лексикология английского языка Подписано в печать. Формат Уел. печ. л .. Уч.-изд. л.. Тираж экз. Отпечатано в ИПО "Лев Толстой"Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1998
12. Уфимцева, А.А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка) - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. - 284 с.
13. Шмелев, Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики: на материале русского языка / – Москва : Наука, 1973. – 280 с.
14. Зыкова, И.В. Практический курс английской лексикологии = A Practical Course in English Lexicology : учеб. пособие для студ. лингв. вузов и фак. ин. языков / — 3 е изд., стер. — М.: Издательский центр «Академия», 2008. — 288 с.

Гюльнар Магеррамзаде

ВИДЫ ЗНАЧЕНИЯ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ И ПУТИ РАЗВИТИЯ МНОГОЗНАЧНОСТИ РЕЗЮМЕ

В статье говорится о типах значений многозначных слов и путях развития многозначности. Соотношение значений многозначного слова может быть различным. В связи с этим выделяют следующие смысловые типы многозначности: радиальную, цепную и смешанную. В радиальной полисемии значения слова основаны на двух его значениях и тесно с ним связаны. В цепной полисемии каждое последующее значение связано с предыдущим значением. Смешанная полисемия отражает особенности как радиальной, так и цепной полисемии. В многосложных словах также различают самостоятельные и зависимые значения в зависимости от контекста. Метафора, метонимия, расширение значения, сужение значения, улучшение значения, ухудшение значения — основные пути развития многозначности. Учитывая вышеизложенное, в статье на основе различных источников изучаются типы значений многозначных слов и пути развития полисемии.

Ключевые слова: полисемия, радиальная полисемия, цепная полисемия, метафора, метонимия.

Gulnar Maharramazada

**MEANING TYPES OF POLYSEMANTIC WORDS AND
DEVELOPMENT WAYS OF POLYSEMY
SUMMARY**

The article deals with the meaning types of polysemous words and ways of development of polysemy. The relationship between the meanings of a polysemous word can be different. In this regard, the following meaning types of polysemy are distinguished: radial, chain and mixed. In radial polysemy, the meanings of a word are based on its two meanings and are closely related to it. In chain polysemy, each subsequent meaning is connected to the previous meaning. Mixed polysemy reflects the features of both radial and chain polysemy. Independent and dependent meanings of polysemantic words are distinguished depending on the context. Metaphor, metonymy, expansion of meaning, narrowing of meaning, improvement of meaning, deterioration of meaning are the main development ways of polysemy. Taking into account the above said, the meaning types of polysemous words and ways of development of polysemy are studied from various sources in the article.

Key words: *polysemy, radial polysemy, chain polysemy, metaphor, metonymy*

Rəyçi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İlham Mikayıl oğlu Tahirov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur